

האם מצווה לשמוח בראש השנה?

מבוא

ראש השנה הוא אחד המועדים, וקרוב בתורה (ויקרא כג, כד) "מקרא קדש". מצד שני, זהו יום הדין שבו כל באי עולם עוברים לפני ה' כבני מרון (משנה ר"ה א, ב). האוירה המיוחדת של ראש השנה כוללת רוממות נפש לצד תחושת יראה ופחד.

האם יש מצווה לשמוח בראש השנה? שאלה זו מעסיקה את חכמי התורה במשך תקופה ארוכה, ונידונה מתוך היבטים שונים. כאן נדון מעט מהזווית ההלכתית.

ישנו מנהג קדום שנהגו חסידים וצדיקים לצום במשך עשרת ימי תשובה, כולל בראש השנה ובשבת תשובה. מנהג זה עורר פולמוס בתקופת הגאונים. היו גאונים ופוסקים שראו בכך מנהג כשר וראוי¹, וטענו שמדובר במנהג קדום שמוזכר כבר במדרשי חז"ל. רוב הגאונים התנגדו למנהג זה, וטענו שאסור לצום בראש השנה ובשבת (וגרסו אחרת במדרשים).

תשובת הגאון

במאמר זה ברצוני לעיין בתשובת גאונים האוסרת לצום בראש השנה. תשובה זו מובאת בפסקי מרדכי למסכת ראש השנה² ובשבלי הלקט³, בשינויי נוסח קלים, כמובא להלן:

מרכי	שבלי הלקט
1	נשאל לרבינו נחשון גאון: מהו להתענות בר"ה? והשיב: בר"ה אסור להתענות, בין מדברי תורה, בין מדברי קבלה, בין מבריייתא, בין מתלמודא.
2	מדברי תורה מניין? לפי שהוא כלול עם שאר המועדות, וכתוב ביה "מקרא קדש",
3	ודרשינן בסיפרא וספרי: "קדשוהו במאכל ובמשתה ובכסות נקיה". וכן פרש"י פרשת אמור אל הכהנים: ומקרא [=מקרא] קדש דיום כפור בכסות נקיה ובתפלה, ושל שאר י"ט במאכל ובמשתה ובכסות נקיה ובתפלה.
4	ועוד, דראש השנה איקרי חג ככל המועדים, דכתיב [=תהלים פא, ד]: "בכסה ליום חגנו", ואמרינן [=בבלי ר"ה דף ת, א]: איזה חג שהחדש מתכסה בו? הוי אומר זה ראש השנה. ועוד במ"א [=במקומות אחרים] קרי ליה חג, וכתוב: "ושמחת בחגך".
5	ועוד אמר ר' יונה: הוקשו כל המועדות זה לזה, הא למדת ששנה לשאר יום טוב.
6	מדברי קבלה מניין? שכן כתוב בעזרא: "ויאמר להם לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו
7	מדברי קבלה מניין? שכן כתוב בעזרא: "ויאמר להם לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו

¹ מובא באור זרוע ח"ב הלכות ראש השנה סימן רנז ובשבלי הלקט סדר ר"ה סימן רפד.

² פרק א סימן תשח.

³ סימן רפד.

	לאדונינו". ענין זה בר"ה כתיב,	וגר". וענין זה ביו"ט של ראש השנה כתוב.
8	דכתיב "בחדש השביעי באחד לחדש", ותלי טעמא בקדושת היום. ושונה ומשלש, ולא בשמחת בנין ב"ה. ועוד שחנוכת הבית עשו כבר באדר בשנת שית למלכות דריוש. ומשמע נמי דהכי קאמר: לכו אכל משמנים שתו ממתקים חובה קאמר, ולא רשות, דומיא דאל תעצבו ואל תבכו דתלי טעמא נמי בקדושת היום, דכתיב "כי חדות ה' היא מעוזכם" אלמא מיחה בידם, הוא הדין אכילה ושתייה חובה קאמר לה ואסר להן להתענות.	
9	מזן הברייתא מניין? דתניא בירושלמי: עיר שיש בה מפולת כל סביבותיה מתריעות ולא מתענות - שכן מציינו ביום הכפורים מתענין ולא מתריעין. ר' עקיבה אומר מתריעות ולא מתענות - שכן מציינו בראש השנה מתריעין ולא מתענין.	מזן הברייתא מניין? דתניא: וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות - שכן מציינו ביום הכפורים מתענין ולא מתריעין. ר' עקיבה אומר מתריעות ולא מתענות - שכן מציינו בראש השנה מתריעין ולא מתענין.
10	ומן התלמוד מניין? דהכי תני בירושל': ר' חמא בר חנינא ור' אבין בר אושעיא אומר חד אמר איזו אומה כאומה זו בנהוג שבעולם אדם שיודע שיש לו דין לובש שחורים ומגדל זקנו ואינו חותך צפרניו לפי שאינו יודע האין דינו יוצא, אבל ישראל אינם כן, לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחין זקנם ואוכלין ושותין ושמחים, ויודעים בהקב"ה שיעשה להם נס. הרי מן התלמוד שאסור להתענות בר"ה.	מזן התלמוד מניין? דהכי גרסינן בתלמוד ארץ ישראל: אמר רב סימון כתיב מי גוי גדול ר' חנינא ר' יהושע חד אמר אי זו אומה כאומה זו בנהוג שבעולם אדם שיודע שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו ואינו חותך צפרניו לפי שאינו יודע האין דינו יוצא, אבל ישראל אינו כן, לובשין לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחים זקנם ומחתכין צפורניהם ואוכלים ושותין ושמחים בראש השנה לפי שיודעים שהקב"ה עושה להם ניסים ומוציא דינם לכף זכות וקורע להם [את] גזר דינם. הרי מכמה ראיות שאסור להתענות בראש השנה. וכן מצאתי בספר רב האי גאון זצ"ל.
11	ועוד מב' טעמים אסור להתענות: חדא שלא נקראו י' ימי תענית, אלא י' ימי תשובה, והואיל ולא נקרא צום, למה יש לנו לצום?	
12	ועוד, דלפיכך תקנו חכמים להתענות ד' ימים לפני ר"ה כנגד ד' ימים שמר"ה ליוה"כ שאוכלין בהם, ואלו הן: שני ימים של ר"ה, ושבת בינתיים, וערב יום כפור.	

(מיספרתי את הקטעים לצורך הדיון בהמשך).

הגאון מביא שורה של טענות לאסור צום בראש השנה: מדברי תורה, דברי קבלה (=כלומר מהנביאים), ברייתא, תלמוד. להלן אנסה לשער כיצד יתרצו תומכי המנהג השגות אלו. סדר הדברים לא יהיה כפי סדר הקושיות, אלא מהקל אל הכבד.

הקדמת הצום לפני ראש השנה

קטעים מספר 11-12 כנראה אינם דברי הגאון, אלא תוספת של המרדכי (לכן אינם מצויים בשבלי הלקט).

בקטע מספר 12 טוען המרדכי שאין צורך להתענות בראש השנה ובשבת שובה, שכן חכמים תקנו להתענות ארבעה ימים לפני ראש השנה, כדי לאפשר לציין את עשרת ימי תשובה, ומצד שני לא לפגוע בימים שבהם יש מצוה לאכול: שני ימי ראש השנה, שבת שובה, וערב יום כפורים.

נראה שהתקנה המוזכרת כאן היא מנהג אשכנזי שנתקן לאחר תקופת הגאונים, ומטרתו לשמר את המנהג הקדום לצום בעשרת ימי תשובה, וגם להמנע מטענות הגאונים המתנגדים למנהג זה. זהו גם מקור המנהג האשכנזי (המובא בטור אורח חיים סימן תקפא) לומר סליחות לפחות ארבעה ימים קודם ראש השנה, וזה משום שנהגו לצום בימים אלו.⁴ משום כך אין כאן קושיה על הגאונים שנהגו לצום בעשרת ימי תשובה גופא, ולא הכירו מנהג מאוחר זה.

בקטע 11 טוען המרדכי שעשרת ימי תשובה לא נקראו ימי צום. הנהגים לצום ישיבו שאכן אין חובה לצום, ואין זה אלא מנהג צדיקים, משום שצום מעורר את הלבבות לשוב בתשובה.

הקושיה מהירושלמי

בקטע 9 מקשה הגאון מדברי הירושלמי. במשנה תענית (פרק ג, משניות ג-ד) נאמר:

וכן עיר שלא ירדו עליה גשמים, דכתיב (עמוס ד'): "והמטרתי על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר חלקה אחת תמטר וגומר" - אותה העיר מתענה ומתרעת, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות.

וכן עיר שיש בה דבר או מפולת - אותה העיר מתענה ומתרעת, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות.

הירושלמי שם (סוף הלכה ד) מסביר את מחלוקת ת"ק ורבי עקיבא: ת"ק מביא תקדים מיום כפורים שמתענים ולא תוקעים בשופר, ורבי עקיבא מביא תקדים מראש השנה שתוקעים בשופר ולא מתענים. (ראיה זו הובאה בהרבה מקורות של הראשונים).

יש לתמוה על הוכחה זו: לפי רבי עקיבא הערים שלא נפגעו בצרה יכולות להסתפק בתפילה ותקיעת שופר, ואינן מחויבות לצום. אבל בוודאי אם ירצו אותן ערים לצום אין בכך איסור, ויש בכך אפילו הידור, לחוש בצער העיר שנפגעה. אם כן כאשר רבי עקיבא מביא ראיה לכך מראש השנה, כוונתו לומר שמצאנו כבר בראש השנה תקדים לכך שיש ערך לתקיעה בשופר ללא צום, אבל לא להוכיח שיש איסור בצום. ומה שאומר הירושלמי "מתריעין ולא מתענין" - הכוונה שאינם חייבים להתענות (כמו כוונת המשנה עצמה).

מצאתי בשו"ת הריב"ש סימן תקיג שפירש יותר את הראיה מן הירושלמי:

... וכן בירושלמי במסכת תענית (פ"ג ה"ד): "וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות - שכן מצינו ביום הכפורים שמתענין ולא מתריעין. רבי עקיבא אומר מתריעות ולא מתענות - שכן מצינו בר"ה שמתריעין ולא מתענין".

ומשמע דלא מתענין דר"ה דומיא דלא מתריעין דיוה"כ. כלומר דאיכא אסורא.

אבל הגאונים המתירים לצום יכולים להשיב: א. אין הכרח לפרש "לא מתענין" כמו "לא מתריעין". ב. גם ביום כיפור אין איסור דאורייתא להריע, והאיסור של השמעת כלי נגינה הוא מדרבנן, וכוונת הירושלמי שמצאנו ביום כיפור שמתענים ולא מתריעים היא שמצאנו בתורה צום ללא חובה של תרועה (והאיסור מדרבנן אינו נוגע לדיון של הירושלמי שם).

מקרא קדש ואיסור צום

בקטע 3 הגאון מסתמך על כך שראש השנה נקרא בתורה "מקרא קדש" (ויקרא כג, כד), ומשום כך יש לאסור צום בראש השנה.

נראה שקטע מספר 4 הוא תוספת של המרדכי, ולא דברי הגאון עצמו, וזה על סמך שתי הוכחות: א. בשבלי הלקט קטע זה לא נמצא. ב. בקטע זה מובאים דברי רש"י על התורה, והגאון כמובן אינו יכול לצטט את רש"י!

נראה ליישב את המנהג לצום: אכן ראש השנה נקרא "מקרא קדש", ומשמעות הדברים היא שמוטל עלינו לקרוא ולציין יום זה כיום קדוש. חז"ל (בקטע 4) בספרא וספרי קבעו לציין את קדושת היום באמצעות מאכל ומשתה וכסות נקיה. אבל

⁴ כפי שמסביר הלבוש, ומובא במשנה ברורה שם ס"ק ו.

הרי יום כפורים גם כן נקרא "מקרא קדש", ובכל זאת לא אוכלים ושותים בו! על כך משיב רש"י על התורה (המובא בקטע 4) שביום כפורים מציינים את קדושת היום באמצעות כסות נקיה ותפילה מיוחדת. [לולי דברי רש"י הייתי מיישב בדרך קצת שונה: "מקרא קדש" פירושו לציין שיום זה הוא יום קדוש, שבו אנו מתעלים מעל החיים החומריים הרגילים אל הקדושה. אנו מציינים זאת במעשנו, באמצעות מאכלים חגיגיים השונים מימי החולין. אם נאכל בחג אותם מאכלים כמו ביום חולין, אין זה מקרא קדש. אבל אם אדם צם ביום הכפורים לשם התעלות רוחנית, הצום עצמו הוא ציון של "מקרא קדש", ומבדיל בין יום זה לבין ימי החולין.] אם ביום הכפורים ניתן לקיים מצוות "מקרא קדש" ללא אכילה (על ידי כסות נקיה ותפילה), אז יתכן גם בראש השנה לציין את קדושת היום באותה דרך, וגם זה קיום של מצות "מקרא קדש".⁵

מצות ושמחת בחגך בראש השנה

בקטעים 5-6 טוען הגאון שיש מצוות "ושמחת בחגך" גם בראש השנה, וזה משתי סיבות: א. ראש השנה קרוי חג, ב. כל המועדות הוקשו זה לזה.

ראש השנה לא נקרא חג באופן מפורש בתורה, והגאון מסתמך על הפסוק "תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו", על פי פירוש הגמרא שהכוונה לתקיעת השופר בראש השנה, שהיא חג שהירח מתכסה בו. ניתן ליישב שאלה זו בשני אופנים:

א. התורה עצמה לא קראה לראש השנה חג, אלא ספר תהלים. יתכן שמצוות "ושמחת בחגך" נאמרה רק על אותם מועדים שהתורה עצמה קראה להם חג.

ב. פירוש חז"ל לפסוק בתהלים – שלפיו הפסוק עוסק בתקיעת שופר בראש השנה – הוא בדרך הדרש, ולא פשוטו של מקרא. (בפסוק לפני כן הוזכרו כלי נגינה נוספים). אכן עזרא שם מסביר לפי הפשט שכסה הוא לשון התכנסות, והפסוק אומר לתקוע בארועים חגיגיים כמו ראש חודש או כינוסים.⁶ מסתבר שמצות "ושמחת בחגך" מוסבת על ימים שלפי הפשט נקראו חג, ולא רק בדרש דרש.

הגאון כותב שגם במקומות אחרים ראש השנה נקרא חג. סתם ולא פירש. בתשובת מר שר שלום גאון, המובאת בפסקי הרא"ש בסוף מסכת ראש השנה, הביא מספר הוכחות שראש השנה נכלל ב"מועדי ה'", והוסיף:

ומנין שנקרא חג? שנאמר: "בכסה ליום חגינו".

ומנין שנקרא שמחה? שנאמר: "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם", ואמר מר (סוכה נה א): חדשיכם כיצד? זה ר"ה.

(ראה ברא"ש שם מחלוקת בין הגאונים האם בראש השנה מתפללים "חגים וזמנים לששון"). אבל גם במקור זה לא מוכח שראש השנה נכלל במצוות "ושמחת בחגך".

ראיות מנחמיה ומדרשי חז"ל

בקטעים 7-8 הגאון מוכיח מהפסוקים בנחמיה (פרק ח) שיש מצוה לשמוח בראש השנה, ואסור להיעצב. שם מסופר שעם שמע את הקריאה בתורה בראש השנה ובכה.⁷

(ט) וַיֹּאמֶר נְחֻמְיָהּ הוּא הַתְּרַשָּׁתָא וְעֲזָרָא הַפְּהֵן הַסֵּפֶר וְהַלְוִיִּם הַמְּבִינִים אֶת הָעָם לְכָל הָעָם הַיּוֹם קֹדֶשׁ הוּא לִיקְנוֹק אֱלֹהֵיכֶם אֶל תִּתְאַבְּלוּ וְאֵל תִּבְכּוּ כִּי בּוֹכִים כָּל הָעָם כְּשִׁמְעֵם אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה: (י) וַיֹּאמֶר לָהֶם לָכוּ אֲכָלוּ מִשְׂמַנֵּי וּשְׁתוּ מִמִּתְקִים וְשִׁלְחוּ מְנוֹת לְאֵין נְכוֹן לוֹ כִּי קֹדֶשׁ הַיּוֹם לְאֲדִינְנוּ וְאֵל תַּעֲצְבוּ כִּי חֲדָוֹת יִקְנוֹק הִיא מְעַזְכֶּם: (יא) וְהַלְוִיִּם מְחַשִּׂים לְכָל הָעָם לְאֹמֵר הַסּוּ כִּי הַיּוֹם קֹדֶשׁ וְאֵל תַּעֲצְבוּ: (יב) וַיִּלְכוּ כָּל הָעָם לְאָכֵל וְלִשְׁתוֹת וּלְשַׁלַּח מְנוֹת וְלַעֲשׂוֹת שְׂמֵחָה גְדוֹלָה כִּי הִבִּינוּ בְּדָבָרִים אֲשֶׁר הוֹדִיעוּ לָהֶם: ס

⁵ אבל הגאון סבר שיום כפורים הוא החריג, ואין לך בו אלא חידושו, שבו אסרה תורה לאכול, ולכן מציינים בדרך אחרת מוצלחת פחות.

⁶ כמדומני שראיתי פירוש ש'כסה' הוא כלי נגינה, וזה על סמך התקבולת בין שני חלקי הפסוק, שבה כסה מקביל לשופר.

⁷ אינני יודע איזו פרשה הם שמעו. כנראה גילו את הפער בין מעשיהם ובין הכתוב בתורה. או אולי הם קראו פסוקי תוכחה שמספרים על העונשים לעוברים על דברי התורה.

נאמר כאן במפורש שאסור להיעצב ולבכות בראש השנה, משום שזו פגיעה בקדושת היום. בפשטות משמע שיש מצוה לאכול מאכלים טובים, ולדאוג שגם מי שאין לו מאכלים יקבל. פסוקים אלו הם קושייה חזקה כנגד המנהג לצום (ולא ראיתי בפוסקים יישוב לכך).

קטע 8 הוא כנראה תוספת של המרדכי. הוא רומז לשתי תשובות אפשריות: א. אולי השמחה שם היא בגלל חנוכה בית המקדש? אבל הוא דוחה אפשרות זו בצדק: בפסוקים מפורש שלא להיעצב בגלל שזה יום קדוש. (טענה נוספת שהוא מעלה: בניין הבית היה חצי שנה קודם לכן. על טענה זו ניתן לענ"ד להתווכח, כי אמנם חנכו את המקדש באדר, אבל מבואר בנחמיה סוף פרק ו שהשלימו את בניית החומה בעשרים וחמשה באלול, ופרק ז עוסק גם הוא בבניית החומה). ב. אולי יש איסור לבכות, אבל האכילה היא רשות. (ניתן להוסיף הסבר לסברה זו: אולי יש איסור להתעצב, אבל אין מצווה לשמוח, אלא די בהתנהגות נורמלית כמו בכל יום). אבל רב נחשון דוחה: מהפסוק משמע ששניהם שווים. ואכן, פשט הכתוב משמע שנצטוו לאכול משמנים.

כמו כן, בקטע 10 הגאון מביא מדברי התלמוד במפורש שיש שמחה בראש השנה.

צום משולב עם שמחה: גילו ברעדה

לכן נראה לי ליישב את המנהג לצום באופן אחר: כודאי גם הנוהגים לצום מודים שיש מצווה לשמוח בראש השנה, ומחמת כך יש מצווה לאכול משמנים, וזו הדרך לרוב הציבור. גם הנוהגים לצום בראש השנה לא חשבו שזו מצווה לכלל הציבור. הם מסתמכים על המדרש שבינונים מתענים בעשרת ימי תשובה (ולא כל העם). עבור אותם אנשי מעלה שנהגו לצום, יתכן שזו הנהגה נכונה, ואצלם מצוות השמחה יכולה להתקיים גם בלי לאכול. אבל המון העם לא ישמח כראוי בלי לאכול, ולכן עזרא ונחמיה מצווים על העם לאכול. ניתן לסייע לאבחנה בין הנהגה הראויה להמון העם ובין הנהגה הראויה ליחיד סגולה מדברי רבי יוסף קארו בספר מגיד מישרים, וזה לשונו (בפרשת נצבים):

והא בהני עשר יומין דלא למיכל בשרא ודלא למשתי חמרא באינך מיכלי ומשתייא אבעי למזהר... ואף על גב דאמר עזרא: "אכלו משמנים" ? **ההוא לכלל עמא, ואנא ממלל ליחיד סגולה.** ותו, דמשמנים היינו שמן וחמאה וחלב, אבל לא בשר. וכן בשתייה. ולא אמר: 'שתו יינות', אלא משקין אחרים דאינון מתוקים.⁸

מבואר בדבריו שיש הבדל בין הנהגה הראויה לכלל העם המבוארת בספר עזרא, ובין הנהגה הראויה ליחיד סגולה.

מלבד זה, מתוך נסיבות המעשה של עזרא ונחמיה היה ברור שהעם הצטער והתאבל, ומחמת כך רצו לצום, ולכן אסרו עליהם לצום, שכן צום של עצב אינו ראוי לראש השנה. אבל יתכן גם צום שאינו קשור לעצב, אלא לרצון להתעלות ורוחנית. (כמו צום שנהגו האשכנזים לחתן וכלה ביום חתונתם, או צום תענית אסתר). צום כזה ניתן לצום (לפי חלק מהגאונים) גם בראש השנה.

להלכה נפסק בשו"ע או"ח סימן תרצו שאסור לצום בראש השנה. אבל ישנה גם התחשבות במצבים מסוימים בדעות המתירות לצום, ואין כאן מקום להאריך יותר.

⁸ מסתבר בעיני כמו שכתב בשדי חמד אסיפת דינים ר"ה ב,ג, ששני התירושים של מגיד מישרים אינם חולקים זה על זה.